

Człowiek i jego świat w języku i w gramatyce

Materiał składa się z sekcji: "Znaczenia konkretne i abstrakcyjne w języku", "Rzeczy i czynności", "Żywotność i nieżywotność", "Osobowość i nieosobowość", "Zadaniowo".

Materiał zawiera 3 ilustracje, 15 ćwiczeń, w tym 11 interaktywnych.

Bibliografia:

- Źródło: Jerzy Bartmiński, Jolanta Panasiuk, *Stereotypy językowe*, [w:] *Współczesny język polski*, red. Jerzy Bartmiński, Wrocław 1993.
- Źródło: Jerzy Bartmiński, *Styl potoczny*, [w:] *Współczesny język polski*, red. Jerzy Bartmiński, Wrocław 1993.

Człowiek i jego świat w języku i w gramatyce

Dom Wiedzy

Źródło: Jaume Plensa, Adrien Sifre, *Dom Wiedzy*, fotografia barwna, licencja: CC BY-NC-ND 2.0.

Uczniowie szkół podstawowych i średnich, studenci oraz osoby, które chcą nauczyć się języka obcego, wątpią często w sens nauki gramatyki. Ci, którzy doświadczają trudności w opanowaniu jej, uważają, że jest za trudna i życiowo zbędna. Każdy język posiada, mniej lub bardziej skomplikowane, reguły gramatyczne. Nauczenie się ich jest niezbędne do prawidłowej komunikacji.

Gramatyka nie ogranicza się jednak do wymienionych wyżej zasad. Ten **dział językoznawstwa** obejmuje również zagadnienia związane z badaniem zmian zachodzących w danym języku. Wśród nich można wymienić pojawianie się nowych wyrazów i struktur składniowych, wychodzenie z użycia innych. Dzięki znajomości gramatyki, możemy tworzyć bezbłędne wypowiedzi w mowie i w piśmie. Możemy świadomie i precyzyjnie wyrażać nasze myśli, zamiary i uczucia, ale także oddziaływać na emocje odbiorców.

Już wiesz

1) Przygotuj dowolną fotografię. Może to być zdjęcie historyczne lub współczesne, z podręcznika, albumu, gazety, a nawet baner reklamowy. Przyjrzyj się uważnie światu, który utrwalił fotograf.

2) Na podstawie swoich przemyśleń zredaguj notatkę, w której opiszesz elementy widoczne na ilustracji (np. ludzi, przedmioty, zjawiska, zdarzenia) oraz te, których możesz się domyślić na podstawie mowy ciała, gestów, wyrazu twarzy postaci (np. wyrażane emocje i nastroje).

Wyrazy konkretne i abstrakcyjne w języku

Na przestrzeni dziejów każda wspólnota językowa tworzyła tysiące wyrazów, aby nazwać ludzi, zwierzęta, rośliny, przedmioty, zjawiska przynależne do otaczającego ją świata. By wyrazić przemyślenia, naukowe dociekania, określić postawy i wartości, ludzie zaczęli również nadawać nazwy pojęciom i stanom emocjonalnym.

Wyrazy nazywające wszystkie wymienione wyżej elementy świata, w którym funkcjonuje człowiek, nazywamy **rzeczownikami**. W gramatyce istnieje kilka kategorii, zgodnie z którymi można przeprowadzić podział rzeczowników. Jedną z nich wyróżnia:

- 1) **rzeczowniki konkretne** – nazywają elementy świata, które można zobaczyć, dotknąć, czyli ludzi, zwierzęta, rośliny, miejsca, zjawiska atmosferyczne,
- 2) **rzeczowniki abstrakcyjne** – nazywają wytwory umysłu ludzkiego, takie jak pojęcia i terminy naukowe, uczucia, stany emocjonalne.

Rzeczownik to jedna z najważniejszych **części mowy**. Zgodnie z zasadami gramatyki języka polskiego, rzeczowniki:

- odpowiadają na pytania kto? co?,
- odmieniają się przez **przypadki** (w języku polskim jest siedem przypadków: mianownik, dopełniacz, celownik, biernik, narzędnik, miejscownik, wołacz),
- odmieniają się przez **liczby** (pojedynczą i mnogą),
- każdy rzeczownik ma swój **rodzaj**, ale się przez niego nie odmienia (w liczbie pojedynczej: męski, żeński i nijaki, w liczbie mnogiej: męskoosobowy i niemęskoosobowy).

Podczas odmiany przez przypadki i liczby część rzeczownika pozostaje niezmienna – nazywamy ją **tematem fleksyjnym**. Natomiast częśćka, która ulega zmianie nazywana jest **końcówką fleksyjną**.

Ćwiczenie 1

Przyporządkuj rzeczowniki do odpowiednich grup.

RZECZOWNIKI KONKRETNE

proces

wahadłowiec

bank

komputer

godzina

rzemiosło

metro

matematyk

przyjaźń

wyobraźnia

umysł

służący

list

rachunek

pamięć

ruch

RZECZOWNIKI ABSTRAKCYJNE

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Ćwiczenie 2

Uzupełnij luki w zdaniach podanymi w nawiasach rzeczownikami. Pamiętaj o prawidłowej formie (liczbie i przypadku).

Było już południe, a nasz znajomy ciągle czekał na (przystanek) na (tramwaj), który się spóźniał. Za kwadrans (spotkanie) w (biuro), a do (praca) trudno dojechać.

– Zawołałem (taksówka) – przez chwilę pomyślałem. – No tak, ale nie mam przy sobie (gotówka).

Postanowiłem pójść piechotą. Wyjdzie mi to na zdrowie, a przy okazji poukłada sobie w (głowa) (wynik) wczorajszych (mecz) ligowych. Ciekawe, czy w (biuro) pojawią się (plotka) o jego (spóźnienie).

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Rzeczownik jako nazwa czynności

Rzeczowniki mogą powstawać od różnych części mowy, w tym również **od innych rzeczowników**. Na przykład słowo „nauczycielka” powstało od rzeczownika „nauczyciel”,

słowo „wesołek” **od przymiotnika** „wesoły”. Natomiast wyraz „uczeń”, czyli 'ktoś, kto się uczy', został utworzony **od czasownika** „uczyć”.

Wśród rzeczowników są też takie, które **nazywają czynności**. Powstają one od czasowników przez dodanie końcówki -anie lub -enie. Na przykład rzeczowniki: *składanie, pisanie, latanie, myślenie, pieczenie* powstały od czasowników: *składać, pisać, latać, myśleć, piec*.

Ćwiczenie 3

Rozwiąż krzyżówkę. Uzupełnij definicje poniższych rzeczowników, a dowiesz się, od jakich części mowy powstały.

1.									
	2.								
	3.								
		4.							
	5.								
	6.								
	7.								
		8.							
		9.							
	10.								

1. Mędrzec – ktoś, kto jest...
2. Czerwień – coś ma kolor...
3. Kierowca – ktoś, kto potrafi...
4. Cukierek – coś, czego głównym składnikiem jest...
5. Czytanka – coś, co można...
6. Kotek – mały...
7. Kawiarnia – miejsce, w którym jest pijana...
8. Nauczyciel - ktoś, kto może...
9. Wiertarka – coś, czym można...
10. Wyklejanka – coś, co można...

Ćwiczenie 4

Podane wyrazy przyporządkuj do odpowiednich grup.

Nazwy osób wykonujących jakąś czynność

Nazwy osób posiadających jakieś określone cechy

Nazwy wykonywanych czynności

Nazwy przedmiotów wykonanych przez jakąś osobę

Nazwy miejsc

Nazwy narzędzi lub rzeczy służących do zrobienia czegoś

Nazwy cech

dobroć

wyklejanka

wiertarka

czytanka

czerwień

kierowca

kawiarnia

trawnik

mędrzec

wołanie

mądrość

pływanie

Żywotność i nieżywotność

Kolejnym kryterium podziału rzeczowników jest **żywotność i nieżywotność**.

1) Rzeczowniki żywotne nazywają ludzi i zwierzęta (np. człowiek, dziecko, lekarz, pies, kot, gołąb). Do tej kategorii zalicza się również nazwy abstrakcyjne, które zgodnie z wiarą i symboliką są nosicielami cech ludzkich – mówią, myślą (np. duch, anioł, diabeł).

2) Rzeczowniki nieżywotne nazywają rzeczy, rośliny, zjawiska, pojęcia, miejsca, czynności (np. list, dom, paproć, obraz, dym, szkoła, nauka, prawo, czytanie).

Podczas odmiany przez przypadki, rzeczowniki żywotne i nieżywotne w części form gramatycznych przybierają charakterystyczne dla swej kategorii końcówki fleksyjne.

Na przykład, rzeczowniki żywotne rodzaju męskiego w dopełniaczu liczby pojedynczej przyjmują końcówkę '-a': *człowiek-a, ps-a, gołębi-a, duch-a, anioł-a*. Natomiast, część rzeczowników nieżywotnych w dopełniaczu przybiera końcówkę '-u': *list-u, dom-u, obraz-u, dym-u*.

Różnicę tę łatwiej dostrzec, obserwując końcówki biernika. Rzeczowniki żywotne rodzaju męskiego będą w bierniku przyjmowały taką samą formę jak w dopełniaczu, np.:

- Widzę ps-a. (biernik)
- Nie było ps-a. (dopełniacz)

Z kolei, rzeczowniki nieżywotne rodzaju męskiego w bierniku będą miały taką samą postać jak w mianowniku, np.:

- Widzę mój dom. (biernik)
- To jest mój dom. (mianownik)

Ćwiczenie 5

W poniższych zdaniach rzeczowniki w bierniku wyróżniono pogrubieniem. Zastanów się, które z nich są żywotne, a które nieżywotne. Następnie przy każdym z wyrazów zaznacz właściwy skrót: **B.=D.**, jeśli biernik jest równy dopełniaczowi, lub **B.=M.**, gdy biernik jest równy mianownikowi.

- a) Od dłuższego czasu lubię jeść **twarożek**. B.=M. ☐ / B.=D. ☐
- b) Wczoraj przeczytałem ciekawy **artykuł**. B.=M. ☐ / B.=D. ☐
- c) Ojej! Zdawało się, że spotkaliśmy **ducha**. B.=D. ☐ / B.=M. ☐
- d) Przed godziną gdzieś widziałem naszego **psa**. B.=D. ☐ / B.=M. ☐
- e) Przeczytałem z uwagą twój **list**. B.=M. ☐ / B.=D. ☐
- f) Posłuchaj tego **grajka** B.=D. ☐ / B.=M. ☐. Strasznie dziś fałszuje.
- g) Poproś **konduktora** B.=D. ☐ / B.=M. ☐, by sprzedał ci **bilet**. B.=M. ☐ / B.=D. ☐
- h) Wszyscy z zachwytem patrzyli na mój nowy **tablet** B.=M. ☐ / B.=D. ☐, ale i tak najbardziej lubię mój stary **rower**. B.=M. ☐ / B.=D. ☐

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Ćwiczenie 6

Podane rzeczowniki przyporządkuj do odpowiedniej kategorii.

Rzeczowniki męskie żywotne (posiadające w liczbie pojedynczej formę biernika taką samą jak forma dopełniacza)

Rzeczowniki męskie nieżywotne (posiadające w liczbie pojedynczej formę biernika taką samą jak forma mianownika)

artykuł	list	bilet	
twarożek	rower	konduktor	
tablet	duch	grajek	pies

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Formy osobowe i nieosobowe

Gramatyka języka polskiego wprowadza również rozróżnienie na rzeczowniki osobowe i nieosobowe:

1) **Rzeczowniki osobowe** obejmują nazwy ludzi, np. mężczyzna, dziecko, pani, lekarz, nauczycielka, muzyk, przedszkolak, artystka.

2) **Rzeczowniki nieosobowe** nazywają zwierzęta, rośliny, rzeczy, zjawiska, miejsca, pojęcia i czynności, np. kwita, jabłko, kot, telefon, deszcz, szkoła, nauka, czytanie.

Kryterium to dotyczy również **czasowników**. Wyróżniamy:

1) **Osobowe formy czasownika**, które wskazują na wykonawcę czynności, np. *Janek **opowiada** o wakacjach*. (kto opowiada? – Janek – 3 osoba liczby pojedynczej).

2) **Nieosobowe formy czasownika**, które nie informują, kto jest wykonawcą czynności, np. *Godzinami **opowiadano** o wakacjach*. (opowiadano – nie wiadomo, kto był wykonawcą tej czynności).

Ćwiczenie 7

Zaznacz szereg, w którym znajdują się wyłącznie rzeczowniki osobowe.

☐ uczniowie, miasto, deszcz, Jacek

☐ dom, kot, burza, wiatr, komputer

☐ dama, budowniczy, Jacek, uczniowie

☐ burza, budynek, mama, kot

Źródło: Learnetic SA, licencja: CC BY 4.0.

Ćwiczenie 8

Zaznacz wypowiedzenia, w których znajdują się nieosobowe formy czasowników.

☐ Wymieszaj dokładnie składniki sałatki.

☐ Wszystko starannie wymieszać.

☐ Dziś rano złapano groźnego przestępcę.

☐ Dzieci budują domki z klocków.

☐ Miło cię poznać!

☐ Poznałem wczoraj wspaniałą dziewczynę.

☐ W zeszłym roku wybudowano nową drogę.

Źródło: Learnetic SA, licencja: CC BY 4.0.

Ćwiczenie 9

Zaznacz zdania, które utworzą podpis ilustracji, jeśli wiesz, że znajdują się w nich czasowniki osobowe w czasie przeszłym.

- ☐ Silny wiatr wyginał pnie drzew.
- ☐ Odnowiono kamienice przy ulicy Kolejowej.
- ☐ Upuścić teczkę na na klatce schodowej.
- ☐ Jeźdź na deskorolce w parku.
- ☐ Mężczyzna poślizgnął się i upuścił teczkę.
- ☐ Nastolatek przejeżdżał na deskorolce.

Ćwiczenie 10

Zaznacz zdania, które utworzą podpis ilustracji, jeśli wiesz, że znajdują się w nich wyłącznie rzeczowniki nieosobowe.

- ☐ Padał ulewny deszcz.
- ☐ Piorun uderzył w ulubione drzewo mamy.
- ☐ Silny wiatr wyginał pnie drzew.
- ☐ Rozpętała się burza.
- ☐ Podmuch wiatru wyrwał parasol z rąk Adama.
- ☐ Mimo burzy chłopiec wyszedł z domu.

Zadaniowo

((Jerzy Bartmiński

Styl potoczny

W słownictwie potocznym [...] nazwy odnoszące się do człowieka stanowią grupę najbardziej rozbudowaną [...]. Człowiek jest w nim także obecny pośrednio. Na odniesieniu do ciała człowieka opiera się orientacja przestrzenna – odróżnianie wymiaru pionowego góra-dół i wymiarów poziomych przód-tył oraz prawy-lewy, przy czym na te wymiary nałożone jest potoczne wartościowanie dobry-zły. Dobre jest to, co w górze, z przodu i z prawej strony, złe to, co na dole, z tyłu, z lewej strony [...]. Dlatego mówimy wartościująco o czyichś 'wzlotach i upadkach', 'pójściu do przodu' lub 'cofaniu się', 'wywyższeniu lub poniżeniu'; ideały, zamiary moralne oceniane pozytywnie określamy potocznie słowami 'górne', 'wysokie', czasem 'szczytne', 'wzniosłe', natomiast pobudki, uczucia, czyny oceniane negatywnie – jako 'niskie'.

Nazwy części ciała ludzkiego są źródłem metaforyki: 'główka kapusty', 'szyjka butelki', 'noga stołowa', 'oko sieci', 'ramię dźwigu' itd. Ciało człowieka, jego wielkość, stało się punktem odniesienia dla miar: 'łokieć i stopa', 'coś grube na palec', 'wysokie na chłopa'; mówimy: 'mieć coś pod ręką'/'pod bokiem'/'pod nosem', co znaczy 'mieć blisko'; 'mieć czegoś po uszy'/'po dziurki w nosie'/'po pachy' to 'mieć dużo'; podobnie w różnych znaczeniach używamy antropocentrycznych wyrażeń 'o mały włos', 'na oko', 'w mgnieniu oka', 'kilka kroków dalej' itp.

Źródło: Jerzy Bartmiński, *Styl potoczny*, [w:] *Współczesny język polski*, red. Jerzy Bartmiński, Wrocław 1993.

Po przeczytaniu tekstu [Jerzego Bartmińskiego](#), wykonaj następujące polecenia:

Ćwiczenie 11.1

Wypisz z tekstu słownictwo, za pomocą którego w języku potocznym można wyrazić oceny pozytywne i negatywne.

Ćwiczenie 11.2

Wypisz z tekstu określenia metaforyczne dotyczące miar i przestrzeni.

Ćwiczenie 11.3

Odszukaj w podanych zdaniach nieprawidłowo użyte zwroty metaforyczne związane z częściami ciała. Zastąp je właściwymi:

- Do przygotowania bigosu niezbędna jest głowa kapusty.
- Łokieć i palec to dawne miary odległości.
- Nie mogła znaleźć okularów, mimo że miała je po dziurki w nosie.
- Ciastka na oko zniknęły z talerza.

“ Stereotypy językowe

Pies i kot w językowym obrazie świata są kontrastowane (fraz. 'żyć jak pies z kotem' – 'w niezgodzie'). Pies ma nie tylko nieliczne cechy pozytywne – głównie 'wierność' (fraz. 'wierny jak pies') – tradycja przekazała w języku jego obraz zdecydowanie negatywny (fraz. 'zejść na psy', **derywat** 'zepsieć' – 'podupaść', 'szczekać jak pies' – 'kłamać', 'na psa urok' – formuła odczyniająca uroki; 'pies z tobą tańczył' – formuła ubliżająca; 'pieski świat', 'pieska pogoda' – 'zły, zła', co potwierdza frazeologizm 'zły jak pies'). Nazywanie człowieka 'psem' jest obraźliwe, podczas gdy 'kotem' – nie.

'Kot' jest 'zwinny' (fraz. 'kocia zwinność', **przysł.** 'Kot zawsze spada na cztery łapy') i 'mały' (fraz. 'tyle, co kot napłakał'). Zdrobnienia od wyrazu 'kot' ('kotek' w zwrocie do człowieka 'kotku', 'kociak' – 'młoda, ładna dziewczyna') dziedziczą **konotacje** pozytywnych nazw młodych zwierząt). [...]

Ze zwierząt dzikich lew utrwalił się w języku jako symbol 'odwagi', 'siły' (fraz. 'walczyć jak lew'), 'królewskości', 'drapieżności' (fraz. 'włazić lwu w paszczę' – 'narażać się na największe niebezpieczeństwo').

Wilk jest uosobieniem 'drapieżności' (przysł. 'Człowiek człowiekowi wilkiem', fraz. 'wilczy głód' – 'silny, chorobliwy') i 'dzikości' (fraz. 'patrzeć wilkiem' – 'patrzeć wrogo, nieufnie'; 'wilcze prawo' – 'bezprawie'), jest 'niebezpieczny dla człowieka' (fraz. 'wilcze jagody' – 'gatunek silnie trujących jagód'); małpa – 'bezmyślnego naśladownictwa' (stąd czasownik 'małpować' i wyrażenie 'małpie miny'); zając – 'strachliwości' (fraz. 'zajęcze serce', 'siedzieć jak zając pod miedzą'). [...]

Podobnie jak zwierzęta i ptaki, również rośliny mają utrwalone wizerunki kulturowe, przywoływane w derywatach i wyrażeniach metaforycznych. Dąb utrwalił się jako obraz 'siły' i 'zdrowia' (fraz. 'chłop jak dąb' – 'rosły, silny', 'zdrowy jak dąb' – 'bardzo zdrowy'). Twardość dębu utrwaliła się w czasowniku 'dębieć' – 'twardnieć' (np.

'kartofle zdębiały'), 'sztywnieć' (fraz. 'stanąć dęba'), też 'znieruchomieć ze zdziwienia', 'zdębieć'. [...]

Źródło: Jerzy Bartmiński, Jolanta Panasiuk, *Stereotypy językowe*, [w:] *Współczesny język polski*, red. Jerzy Bartmiński, Wrocław 1993.

Po przeczytaniu tekstu Jerzego Bartmińskiego i [Jolanty Panasiuk](#) wykonaj polecenia:

Ćwiczenie 12

Oceń prawdziwość poniższych zdań. Odwołaj się do tekstu *Stereotypy językowe*.

☐ prawda

☐ fałsz

Wiele nazw i określeń człowieka wywodzi się z nazw roślin i zwierząt.

Mimo że pies jest „przyjacielem człowieka”, wiele jego określeń ma odcień negatywny.

Kot w porównaniu z psem w języku potocznym jest określany wyłącznie pozytywnie.

Określenia człowieka dotyczące jego odwagi, siły, zdrowia mają swe źródła w wyrażeniach mówiących o roślinach i zwierzętach.

Słowa i wyrażenia, które odnoszą się do małpy, służą do tego, aby pozytywnie oceniać ludzi.

Połączenia wyrazowe typu: „chłop jak dąb”, „patrzeć wilkiem”, „zejść na psy” nazywamy frazeologizmami.

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Ćwiczenie 13

Przeredaguj poniższe zdania. Użyj zwierzęcych i roślinnych zwrotów metaforycznych.

- Wczoraj było zimno i deszczowo.
- Piotruś bardzo mało zjadł.
- Maria patrzy na obcych nieufnie.
- Arystokracja bezkrytycznie naśladowała francuską modę.
- Gdy usłyszałam te słowa, nie mogłam się ruszyć.

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.